

De huiskapel in de pastorie van Sint Jan de Doper te Oosterhout

door

JAN VAN 'T HOF

Inleiding

Aan de Markt in Oosterhout staat de grote basiliek van Sint Jan de Doper. De kerk heeft een middeleeuwse oorsprong, maar de aanblik wordt vooral bepaald door de verbouwing zoals die in 1881-1883 naar ontwerp van P.J.H. Cuypers werd uitgevoerd. Schuin achter de kerk staat de monumentale pastorie, in 1857-1859 gebouwd. Is de kerk vooral (neo-)gotisch te noemen, de pastorie is een klassiek aan-doeend bouwwerk. Dit artikel gaat in op de bouwgeschiedenis van de pastorie, met nadruk op uitmonstering en gebruik van de huiskapel.¹ Omdat huiskapellen in pastorieën een vrijwel onbekend fenomeen zijn wordt daar ook in algemene zin op ingegaan.

1. De kerk van Sint Jan de Doper in Oosterhout gezien vanuit het noordoosten

2. De pastorie aan Markt 17 te Oosterhout.

De bouw van de pastorie

Voordat de huidige pastorie werd betrokken fungeerde het slotje Beveren, ongeveer 10 minuten gaans van de kerk, als pastorie. Omdat deze afstand toch wel bezwaarlijk werd geacht bouwde men een nieuwe pastorie vlakbij de kerk. Daartoe gaf de bisschop van Breda machtiging op 30 oktober 1856. Daar ging wel het een en ander aan vooraf.

Een gelegenheid om een pastorie nabij de kerk te bouwen deed zich voor in 1856, toen de heer Molinet zijn 'huis en erve' aan de kerk legateerde. Het kerkbestuur nam zich voor 'om op de plaats dier woningen eene pastory te bouwen.'² In het najaar van 1856 werd tussen parochie en bisdom intensief gecorrespondeerd over die nieuwe pastorie. De bisschop vond de plannen voor de pastorie te duur. Op 21 september vatte het kerkbestuur de bezuinigingen als volgt samen: pannen in plaats van leien, minder hardsteen dan beoogd en een 'gepleisterde gevel inplaats van een besneden' – hiermee werd waarschijnlijk een gevel met verfijnde (en dus dure) snijvoeg bedoeld. Ook werd het gebouw kleiner dan eerst de bedoeling was. Verder verwachtte men sloopmateriaal van de voorganger van de pastorie te kunnen verkopen. Tenslotte had de architect besloten tot 'weglating van eenige sieraden in den

voorgevel.’ Op 10 oktober schreef de bisschop: ‘ik [stel] voorop dat ik ook verlang dat er eene *gestukte* geriefelijke pastorie worde gebouwd, en dat ik niet wil afdingen op derzelven ontworpen inwendige grootte en inrichting’ (cursivering JvtH). Deze mededeling was wel wat bezijden de waarheid, omdat hij in dezelfde brief toch aandrang op bezuinigingen. In de laatste brief uit deze serie, van 30 oktober 1856, ging de bisschop akkoord met een bouwsom van *f* 13.500; verder ‘vermaan ik u nog vaderlijk om toch alle mogelijke bezuinigingen en spaarzaamheid aan het werk te doen.’³

Voor het bouwen van de nieuwe pastorie werd geld geleend: ‘Genegotieerde gelden ter opbouw van de Pastory’; in totaal werd *f* 16.800 geleend.⁴ Het bouwen van de pastorie kostte uiteindelijk *f* 17.172,65. Toch wel wat meer dan de bisschop zich had voorgesteld. Hetgeen men had willen bezuinigen (*f* 2469, noot 3, brief 21 september 1856) opgeteld bij het ‘bisschoppelijke maximum’ van *f* 13.500 kwam bijna uit op deze bouwsom. Daar stond volgens de rekeningboeken *f* 16.543,50 aan inkomsten tegenover (klopt dus niet met de geleende som). Maar: ‘De meerdere uitgaven zijn door milden giften gedekt geworden.’⁵ Uit de vrijwel ongespecificeerde rekening valt verder niet veel op te maken. Wel werd er aan de post ‘Architecten’ *f* 480 uitgegeven. Onduidelijk is of dit bedrag bestemd was voor de kerkarchitect, die in deze jaren steeds voor *f* 26 in de boeken staat.⁶ Ter vergelijking: de trap kostte *f* 550, het hout *f* 3050.⁷ Tijdens de bouw werd een dubbele brandverzekeringspremie betaald.⁸ De oude pastorie verkocht men in 1859 van ‘eene zeer goede katholieke familie’ voor *f* 9000. Daarvan werd *f* 1000 bestemd voor het ‘verven, behangen, enz. der nieuwe pastoriej’.⁹ Ondanks de vaderlijke vermaning werd een zeer royaal pand gerealiseerd...

De architect van de pastorie

J. Broeders noemt J.C. Huijsers als architect van de kerk, echter zonder bronvermelding. Tevens noemt hij – zonder bronvermelding – Van der Aa als kerkarchitect. De kerkarchitect, zie hieronder, komt ieder jaar in de rekeningen van de parochie voor. Hij wordt echter niet bij name genoemd. Adrianus van der Aa woonde in Oosterhout en was opzichter/bouwmeester van Rijkswaterstaat.¹⁰ Hij ontwierp onder andere de Catharinakerk op het Bredase Begijnhof (1836-1837) en de verdwenen altaren van de kerk van Steenberg.¹¹ Deze laatste vertoonden wat betreft vormtaal een treffende gelijkenis met de uitmonstering van de Oosterhoutse huis-kapel. Van J.C. Huijsers is verder weinig of niets bekend. Wel was er een Bredase architect P. Huijsers (1781-1848), die onder andere de Antoniuskerk van Breda en de Nederlandse Hervormde kerk van Steenberg ontwierp. Verder zijn het grafmonument Nahuys van Burgst (1837) op de begraafplaats Zuilen te Breda en het raadhuis van Zundert (1840) van zijn hand.¹²

3. De gang in de pastorie.

De indeling van de pastorie

Wie de pastorie betreedt, wordt allereerst geconfronteerd met een brede gang over de gehele diepte van het pand. Aan de linkerzijde liggen drie kamers, door middel van grote harmonicadeuren met elkaar verbonden. De ruimte geheel achteraan is uitgemonsterd met schilderijen van markante gebouwen uit de omgeving van Oosterhout: het kasteel/klooster De Blauwe Kamer, de Slotbossche Toren enz., alles gevat in landelijke taferelen.¹³ Aan de rechterzijde van de gang bevinden zich verschillende vertrekken, waaronder de keuken. Halverwege de gang is een bijzonder monumentale, half-ovale trappartij met fraaie trappaal aangebracht die van boven wordt verlicht.¹⁴(afb. 6) Onder de trap bevindt zich een ruimte die qua belang kan

5. De vergaderkamer in de pastorie met links de harmonicadeuren, rechts een schildering van het slot De Blauwe Kamer.

(kunst-)historisch als in liturgisch opzicht. Hier bevindt zich namelijk het altaar, geflankeerd door twee kasten. De linkerkast blijkt bij nadere beschouwing een biechtstoel te zijn - daarover hieronder meer.

Het altaar bestaat uit een kist met daarop de 'altaarsteen', een gemarmerde houten plaat. Aan de voorzijde van het altaar bevindt zich het Lam Gods, liggend op het boek met de zeven zegels uit Openbaringen 5 vers 1 en verder. Onder het Lam bevinden zich korenaren en wijnranken, die uiteraard verwijzen naar de eucharistie - brood en wijn als lichaam en bloed van Christus. De kist is verder versierd met dra-

6. De rijk gedecoreerde trappaal van het half-ovale trappenhuis waarachter de huiskapel zich bevindt.

7. Altaar met het Lam Gods op het boek met de zeven zegels.

perieën, en op de hoeken voorzien van cherubijnen. Wellicht dat deze laatste verwijzen naar de oudtestamentische Ark des Verbonds, het Allerheiligste van de joodse eredienst. De Ark, die zich bevond in de tempel van Jeruzalem, moest volgens Exodus 25 vers 18 voorzien zijn van twee cherubs: 'En gij zult twee cherubs van goud maken, van gedreven werk zult gij ze maken, aan de beide einden van het verzoendeksel.' De relatie met het Allerheiligste uit de rooms-katholieke eredienst, namelijk het geconsacreerde brood en de wijn, is overduidelijk.

Op het altaar bevindt zich een tabernakel, voorzien van een wijnelk met daarboven een hostie, vanzelfsprekend weer een uitbeelding van brood en wijn; het brood werd immers in de tabernakel bewaard. Erop staat een kruis. Achter de tabernakel verheft zich een ondiepe gebogen nis met Dorische pilasters. Het geheel wordt omlijst door vlakke pilasters bekroond met Composiete kapitelen en afgesloten met een hoofdstel zonder verdere ornamentiek. Aan weerszijden van het altaar bevinden zich deuren. De linkerdeur blijkt bij nadere bestudering een heel bijzondere te zijn: geopend blijkt hij uit vijf onderdelen te bestaan die tezamen een inklapbare biechtstoel inclusief zitbank en rooster vormen. De deur aan de rechterzijde ontsluit een kast.

8. De tabernakel met kelk en hostie, bekroond met een kruisbeeld.

9. Eén van de verfijnde Composiete kapitelen in de kapel.

Al met al hebben we hier te maken met een fraai uitgemonsterde ruimte (alleen al vier verschillende kleuren marmerimitatie), uitgevoerd in een classicistische trant die naadloos aansluit op het exterieur van de pastorie. Alleen is de kapel, waarschijnlijk mede vanwege de functie, veel rijker uitgevoerd. Of onttrok de kapel zich aan de bisschoppelijke waarneming inzake spaarzaamheid? De toepassing van de Composiete orde rond het altaar geeft het belang van de ruimte al aan: deze orde werd in de klassieke ordenleer als allerhoogste geacht.¹⁷ Het is verleidelijk om te veronderstellen dat de Antwerpenaar J. van Til, die in 1853 alle altaren, het tabernakel en de Calvarieberg opnieuw schilderde, ook de kapel heeft uitgevoerd.¹⁸ Daarvoor bestaan echter geen (mij bekende) aanwijzingen. Wel komt de detaillering van het altaar overeen met één van de zijaltaren van de verdwenen ‘Waterstaatskerk’ van Steenberg, zoals gezegd ontworpen door Adrianus van der Aa.

Totstandkoming en gebruik van de kapel

De kapel heeft zich vanaf het allereerste begin in de pastorie bevonden. Bouwtekeningen ontbreken weliswaar, maar uit correspondentie valt dit toch op te maken. Daarover hieronder meer. Maar eerst enkele opmerkingen over het gebruik van pastorieën in het algemeen.

Toen de pastorie tot stand kwam, en nog lange tijd daarna, was het gebruikelijk dat een parochie niet alleen door een pastoor werd bediend, maar dat er tevens een of meer kapelaans waren. (Ten tijde van de bouw van de nieuwe Oosterhoutse pastorie verdiende de pastoor *f*1000, de ‘kapellanen’ tezamen *f* 175.¹⁹) Een pastorie werd dus vaak bewoond door drie of vier geestelijken. Zij lezen elke dag de mis, wellicht ook in deze kapel. Het lezen van de mis was van groot belang voor hun inkomen, want aan de mis was veelal een intentie gekoppeld voor een zieke of overledene, waar inkomsten tegenover stonden. Voor hun biecht waren de geestelijken in de praktijk vaak aangewezen op een nabijgelegen klooster.²⁰ Maar toch kan worden verondersteld dat de Oosterhoutse kapel een functie had voor de bewoners van de pastorie, bijvoorbeeld voor mislezen, biechten en communiceren van zieke of oude geestelijken. Ook voor hardhorende biechtgangers kon een meer afgezonderde biechtstoel een uitkomst zijn. In andere kerken bevond zo’n ‘dovenbiechtstoel’ zich soms in de sacristie, maar in Oosterhout kon men uitwijken naar de pastorie. Sedert omstreeks 1960 wordt de kapel niet meer voor dat doel gebruikt en van voor die tijd ontbreken (vooralsnog) mondelinge of schriftelijke getuigenissen. Waarschijnlijk zal het gebruik door buitenstaanders toch betrekkelijk gering zijn geweest want een pastorie was vroeger, in tegenstelling tot heden, hoofdzakelijk bedoeld voor privé-bewoning. Vergaderingen vonden dan ook plaats in een patronaatsgebouw of een vergelijkbare lokaliteit, de pastorie was in de eerste plaats woning voor pastoor, kapelaans en huishoudelijke hulpen. De huishoudster was overigens persoonlijk in dienst bij de pastoor, niet bij het kerkbestuur. Zij verrichtte voor de kapelaans geen andere dan strikt noodzakelijke werkzaamheden.

10. Het altaar in de pastorie van de Heilig Hartkerk van Vinkeveen is evenals het gebouw in neogotische trant uitgevoerd.

In de oude pastorie, die ver van de kerk aan de Markt af lag, werd ook gedoopt. J.M.H. Broeders wees op het dubbele stel doopboeken.²¹ Pastoor A. Willems, bouwheer van de nieuwe pastorie, wilde dat gebruik ook in de nieuwe pastorie voortzetten. Wellicht was men er zo aan gewend dat zich in de pastorie een kapel bevond, dat men daarom ook in de nieuwe pastorie een kapel wilde. Een andere reden kan er nauwelijks geweest zijn: de kerk was immers vlakbij en de godsdienstvrijheid ging inmiddels alweer zo ver dat een schuilkapel niet meer nodig was. Willems diende in 1859 bij de bisschop een supplicie in om te mogen blijven dopen in de huiskapel – blijkens dat stuk was de kapel dus van meet af aan in de pastorie aanwezig. De bisschop weigerde, waarop Willems andermaal verzocht ‘om voortaan nog in het kapelletje in de Pastorij te mogen doopen.’ De bisschop bleef echter bij zijn besluit.²² Waarschijnlijk was hij van mening dat het dopen niet in de beslotenheid van de pastorie thuishoorde maar in de kerk: het middelpunt van de parochie.²³

Andere Nederlandse huiskapellen

Over huiskapellen in Nederland is nauwelijks iets bekend. Alleen huiskapellen in kastelen en landhuizen (bijvoorbeeld slot Zuylen bij Oud-Zuilen, Weldam bij Goor en Het Loo bij Apeldoorn) genieten enige bekendheid.²⁴ Het monumentenregister geeft aan dat er zeker wel meer huiskapellen zijn, bijvoorbeeld in enkele woningen in Deventer, Amsterdam en Zutphen. De bisschoppelijke paleizen van onder andere Breda, 's-Hertogenbosch en Utrecht zijn voorzien van huiskapellen. Ook kloosters hebben uiteraard hun eigen, soms zeer kleine kapel. Maar over kapellen in pastorieën ontbreekt vrijwel ieder gegeven. In het Brabantse Dongen bevond zich wel een huiskapel in de pastorie, maar die ging terug op de tijd dat katholieken nog geen godsdienstvrijheid genoten.²⁵ In zekere zin was die kapel dus als schuilkapel te kenmerken – een gegeven waarover wel meer bekend is. Hetzelfde geldt voor een eveneens verdwenen huiskapel in Delft.²⁶ Ook de kapellen in Culemborg²⁷, Steenberg²⁸ en Boxtel²⁹ zijn verdwenen. De laatste drie waren echter nooit bedoeld als schuilkapel. Hetzelfde geldt voor de gedeeltelijk nog bewaarde ‘huiskapel’ te Vinkeveen.³⁰ De Oosterhoutse huiskapel mag dus gezien zijn gave uitmontering en zijn zeldzaamheid als een zeer bijzondere monumentale binnenruimte worden beschouwd.

Bronnen

Archief parochie Sint Jan de Doper, Oosterhout

Rekeningen: Rekeningen en Verantwoording wegens de inkomsten en uitgaven der Kerkekas (...) der Parochie van den H. Joannes Baptist (...) 1857 (...) 1874.

Rekening: Rekening en Verantwoording (...) Wegens Uitgaven ter Opbouwning van de Pastory over de Jaren 1857; 1858; 1859.

Archief Bisdom van Breda

Archief Oosterhout Sint Jan de Doper

I 276, Pastoralia de Variis

I 277, Kerkbestuur

I 277, Schenkingen, legaten en fundaties

AANTEKENINGEN

1. Met dank aan pastoor J.A.M. van Riel te Oosterhout voor gastvrijheid en tekstsuggesties.
2. I 277, kerkbestuur, brief 29 april 1856.
3. I 277, kerkbestuur, brieven 21 september en 6, 10, 29 en 30 oktober 1856.
4. Rekeningen 1857.
5. Rekening en Verantwoording 1857-1859.
6. De 'kerkarchitect' komt in de jaren van de bouw van de pastorie steeds in de rekeningen van de kerk voor, zie bijvoorbeeld noot 4. Uit de parochiële stukken wordt niet duidelijk wat de kerkarchitect deed. Broeders noemt Van der Aa als kerkarchitect en J.C. Huijssers als architect van de pastorie, zie: J.M.H. Broeders, 'Uit de geschiedenis van de Sint Jansbasiliek te Oosterhout', in: *De Oranjeboom XXXI* (1978), gebruikte editie: overdruk uit 1979, blz. 35.
7. Rekening en Verantwoording 1857-1859.
8. In 1857 en 1858 werd brandverzekeringspremie betaald voor de oude én de nieuwe pastorie (in 1857 resp. 7,50 en 16,80), in 1859 uitsluitend nog voor de nieuwe. Rekeningen 1857, 1858 en 1859.
9. I 277, kerkbestuur, brief 6 september 1859.
10. A. Bosch en W. van der Ham, *Twee eeuwen Rijkswaterstaat 1798-1998* (Zaltbommel, 1998) 70-71; H.P.R. Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland* (Den Haag, 1972) 92.
11. A. Delahaye en C. Slokkers, *75 jaren St. Gummarus-kerk van Steenberg* (z.pl., [1978])
12. Zie Rosenberg (noot 10), blz. 100; het ontwerp voor het grafmonument bevindt zich in het Breda's Museum.
13. Volgens overlevering zijn de schilderijen van de hand van de Oosterhoutse kunstenaar Toon Learbuch en stammen ze uit de omstreeks 1920. Het zou dan gaan om één van de laatste beschilderde ensembles in de zeventiende-eeuwse traditie. Er is echter geen signatuur van Learbuch aangetroffen en er is nauwelijks tot geen verwantschap met zijn hand aanwijsbaar. Zie voor Learbuch: J.J.A.M. Gorisse, *Toon Learbuch 1870-1943 Oosterhoutse tussen kunst en ambacht* (Oosterhout, 1995)
14. De trap vertoont een opvallende gelijkheid met de trap in het voormalige jezuïetenklooster, Arendstraat 37 te Oosterhout. Dit gebouw werd in 1858 tot klooster verbouwd, precies gelijktijdig met de pastorie aan de Markt. Een architect is nog niet bekend.
15. N.G.M. van Doornik, S. Jelsma en A. van de Lisdonk, *De triptiek van het Godsrijk* (Utrecht/Antwerpen, 1956, 5de dr.) 310.
16. Zie hiervoor J.A. Alberdingk Thijm, *De Heilige Linie. Proeve over de oostwaardsche richting van kerk en altaar, als hoofdbeginsel der kerkelijke bouwkunst* (Amsterdam, 1858). De leer van de Heilige Linie houdt kortweg in dat het om theologische redenen wezenlijk werd geacht dat een kerk met het koor op het oosten werd gebouwd. In zijn voorwoord, op blz. IX, benadrukte Thijm al het enorme belang hiervan: 'De Heilige Linie is de *spina dorsalis* van de kerkelijke bouwkunst.' Overigens verscheen dit boek precies tijdens de bouw van de pastorie. Maatschappelijk gezien stond het fenomeen kennelijk in de belangstelling en dat maakt een bewuste keuze voor de heilige linie in de huiskapel (die overigens niet voor het altaar gold) des te aannemelijker.
17. De klassieke ordenleer kent kortweg een hiërarchie van de drie zuilenorden, Dorisch, Ionisch en Composit. De Dorische wordt geassocieerd met min of meer basale gevoelens, de Ionische wordt gezien als de gulden middenweg en de Compositie heeft de hoogste en schoonste associaties.
18. Broeders 1979 (noot 6), blz. 35.
19. Rekeningen 1856. Het grote verschil wordt mede verklaard doordat de pastoor in het levensonderhoud van de kapelaans moest voorzien.
20. In Oosterhout kon er bij verschillende kloosters te biecht worden gegaan. In de Arendstraat, gelegen in de binnenstad, bevond zich sedert 1858 een jezuïetenklooster. En sinds 1907 respectievelijk 1954 waren er, wat meer excentrisch gelegen, ook benedictijnen- en kapucijnenkloosters. Overigens spraken de meeste benedictijner monniken tot ver in de twintigste eeuw uitsluitend Frans, zie hiervoor M. Mähler, *De Sint-Paulusabdij van Oosterhout (...) 1907-1941*, reeks *Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland* 85, Tilburg 1991. Evenals leken gingen priesters vaak liever bij een 'vreemde' te biecht dan bij iemand uit hun eigen parochie of zelfs hun eigen pastorie. Een treffend voorbeeld van een leek die hiervoor koos was de eerder (noot 13) genoemde Toon Learbuch. Hij biechtte liever bij 'enen baardman uit Breda' (=kapucijn) dan bij de kapelaan. Zie Gorisse, a.w. (noot 13), blz. 13.
21. Broeders 1979 (noot 6), blz. 35.

22. I 276, brief 12 december 1859.
23. Uit de archieven blijkt overigens dat er soms zoveel huwelijken op één dag werden gesloten dat verondersteld kan worden dat de kapel ook voor huwelijksvoltrekkingen werd gebruikt. Vriendelijke mededeling pastoor J.A.M. van Riel.
24. Zie hiervoor A.G. Schulte, 'Kerken op een vaste burcht', *Stichting Oude Gelderse kerken* (1993) 103-125.
25. Mondelinge mededeling van pastoor drs. W. Brand s.m., Dongen.
26. Mondelinge mededeling van de heer A. Warffemius, Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
27. De kapel bevond zich bij de gesloopte Barbarakerk, die werd bediend door paters Augustijnen. Wellicht is deze dus alsnog als kloosterkapel te betitelen. Informatie via de heer W.H. Jansen van het aartsbisdom Utrecht.
28. Mondelinge mededeling pastoor E.C.M. Nieuwlaat, Steenberg.
29. Van de kapel in de pastorie aan Duinendaal te Boxtel zijn wel enkele onderdelen bewaard. Zie hiervoor P.Th.A. Dorenbosch, *De Boxtelse St.-Petrus (...)*, I (Boxtel, 1983) 138-140.
30. De heer W.H. Jansen, aartsbisdom Utrecht, wees mij op deze kapel. Pastoor W. Vernooij meldde mij echter (oktober 2000) dat er niet direct sprake was van een als zodanig ontworpen kapel, maar van een ruimte met altaar en verdere toebehoren.